

TURKIYA KUTUBXONALARIDAGI ALISHER NAVOIY ASARLARI
QO'LYOZMALARI VA ULARNING ADABIY-MANBASHUNOSLIK AHAMIYATI

Ochilova Maftuna Shuxratovna

Navoiy davlat universiteti doktoranti

Annotatsiya

Tezida Alisher Navoiy asarlari qo'lyozmalarining Turkiya kutubxonalarida saqlanishi, ularning Anadolu adabiy muhitiga kirib kelish yo'llari hamda mazkur qo'lyozmalarni ilmiy o'rganishning turk navoiyshunosligi shakllanishidagi ahamiyati tahlil qilinadi. Qo'lyozmalar Navoiy merosining tarixiy-adabiy qabulini belgilovchi muhim manba sifatida baholanadi.

Kalit so'zlar: *Alisher Navoiy, Navoiy qo'lyozmalari, Turkiya kutubxonalar, Anadolu, qo'lyozmashunoslik, manbashunoslik, turk navoiyshunosligi.*

АННОТАЦИЯ

В тезисе исследуются рукописи произведений Алишера Навои, хранящиеся в библиотеках Турции, пути их распространения в Анатолии и их значение для формирования турецкого навоиведения.

Ключевые слова: *Алишер Навои, рукописи, библиотеки Турции, Анатолия, источниковедение, турецкое навоиведение.*

Abstract

The thesis examines manuscripts of Alisher Navoi's works preserved in Turkish libraries, their circulation in Anatolia, and their significance for the development of Turkish Navoi studies.

Keywords: *Alisher Navoi, manuscripts, Turkish libraries, Anatolia, textual studies, source studies, Turkish Navoi studies.*

Alisher Navoiy ijodiy merosining turkiy xalqlar adabiyoti tarixidagi mavqeyini belgilashda uning asarlarining bizgacha yetib kelgan qo'lyozma nusxalari alohida manbaviy qiymatga ega bo'lib, mazkur qo'lyozmalar nafaqat matnning tarixiy shaklini tiklash, balki Navoiyning asarlari qaysi hududlarda o'qilgani, qanday adabiy muhitlarda tarqalgani, qaysi davrlarda qayta ko'chirilgani va boshqa turkiy adabiy makon vakillari tomonidan qanday o'zlashtirilganini aniqlash imkonini beradigan birlamchi manbalar sifatida namoyon bo'ladi. Shu jihatdan Turkiya hududidagi kutubxonalarda saqlanayotgan Navoiy asarlari qo'lyozmalarini o'rganish o'zbek mumtoz adabiyotining Usmonli va Anadolu adabiy-madaniy muhiti bilan tarixiy aloqalarini yoritishda muhim ilmiy yo'nalishlardan biridir. Turkiya kutubxonalarining Navoiy merosini o'rganishdagi ahamiyati, avvalo, bu hududda shoir asarlarining qo'lyozma shaklida keng tarqalganligi bilan belgilanadi. A.Deniz Abikning "Türkiye'de Nevâyî Araştırmaları ve Türkiye Kütüphanelerindeki Nevâyî Eserleri Yazmaları" nomli tadqiqotida Turkiya kutubxonalarida Alisher Navoiy asarlarining ko'plab qo'lyozma nusxalari mavjudligi, ularning asosiy qismi Istanbulda saqlanishi bilan birga,

Ankara, Konya, Manisa, Afyon, Amasya va Kütahya kabi shaharlardagi kutubxonalarda ham Navoiy merosiga oid qo'lyozmalar uchrashi qayd etiladi [1, 214-b.].

Mazkur geografik tarqoqlik Navoiy asarlarining Anadolu hududidagi tarqalish ko'lami haqida muhim tasavvur beradi. Qo'lyozmalarning faqat bitta markazda emas, balki turli madaniy markazlarda saqlanishi Navoiy merosining Usmonli davrida keng kitobxonlik va qo'lyozma muomalasiga ega bo'lganini ko'rsatadi. Shu sababli Turkiya kutubxonalaridagi Navoiy qo'lyozmalarini oddiy fond birligi sifatida emas, balki Navoiy asarlarining tarixiy o'qilishi va madaniy geografiyasini tiklash imkonini beruvchi adabiy-madaniy dalil sifatida baholash maqsadga muvofiqdir. Navoiy qo'lyozmalarining Anadolu hududiga kirib kelish jarayoni ham alohida tadqiqot predmetini tashkil etadi. A.Deniz Abik bu jarayonning bir necha tarixiy kanallari mavjudligini ko'rsatadi. Sharq va G'arb turkiy hududlari o'rtasidagi siyosiy, madaniy va adabiy munosabatlar, olimlar, shoirlar va boshqa madaniyat vakillarining bir hududdan ikkinchisiga ko'chib yurishi, shuningdek, Navoiy merosining nufuzli shaxslar orqali tarqalishi uning asarlari qo'lyozmalarining Anadolu hududiga yetib kelishida muhim omillar bo'lgan [1, 214-b.]. Xususan, Husayn Boyqaro o'g'li Badiuzzamon Mirzoning Istanbulga kelishi va o'zi bilan kitoblar olib kelgani haqidagi ma'lumot Navoiy asarlarining Usmonli saroy-madaniy muhitiga kirib kelishining muhim tarixiy kanallaridan birini ko'rsatadi [1, 214-b.]. Mazkur faktning adabiy-matnshunoslik nuqtayi nazaridan ahamiyati shundaki, Navoiy asarlarining Anadolu hududida mavjud bo'lishi tasodifiy kitob almashinuvi natijasi emas, balki XV-XVI asrlardayoq shakllangan Sharq va G'arb turkiy adabiy muhitlari o'rtasidagi faol madaniy aloqalar bilan bog'liq jarayon sifatida namoyon bo'ladi. Navoiy qo'lyozmalarining Anadolu hududiga tarqalishida adabiy shaxslarning harakati ham muhim o'rin tutgan. Abikning tadqiqotida Sharqiy turkiy adabiy muhit vakillarining Anadolu hududiga kelgani va ular orqali Chig'atoy adabiyoti namunalarining tarqalganiga oid bir qator ma'lumotlar keltiriladi [1, 214-b.]. Ayniqsa, Basiriyning Jomiy va Navoiydan tavsiyanomalar hamda Navoiy devoni bilan Usmonli hududlariga kelgani va Navoiy she'rlarini Anatoliyaga olib kelgan dastlabki shaxslardan biri sifatida qayd etilishi Sharqiy turkiy adabiyotning Anadolu muhitiga kirib borish mexanizmini ko'rsatadigan muhim dalildir [1, 214-b.]. Biroq Navoiy merosining Anadolu adabiy muhitidagi mavjudligini faqat she'riy matnlarning tarqalishi bilan izohlash biryoqlama xulosa bo'lar edi. Chunki Navoiy asarlarining qo'lyozma fondlarida saqlanib qolishi uning **nasriy merosi** uchun ham alohida ahamiyatga ega. Majolis un-nafois, Mahbub ul-qulub, Munshaot, Nasoyim ul-muhabbat, Tarixi muluki Ajam, Muhokamat ul-lug'atayn kabi nasriy asarlar Navoiy ijodining tarixiy, tazkiraviy, axloqiy-didaktik, tasavvufiy, epistolyar va lingvistik qirralarini o'zida mujassamlashtiradi. Shuning uchun Turkiya kutubxonalaridagi ushbu asarlar qo'lyozmalarini aniqlash va ilmiy tavsiflash Navoiy nasrining Turkiyadagi tarixiy qabulini tadqiq etishning muhim manbashunoslik asosini tashkil etadi. Qo'lyozmalarning ilmiy qiymatini belgilashda ularning soni bilangina cheklanib qolmaslik lozim. Har bir qo'lyozmaning ko'chirilgan davri, kotibi, kelib chiqish joyi, matn tarkibi, boshqa nusxalarga munosabati, hoshiyalari, izohlari, egalik qaydlari, muhrlari va kitobxonlik izlari Navoiy asarlarining tarixiy muomalasi haqida qo'shimcha

ma'lumot berishi mumkin. Ayniqsa, muayyan asarning bir necha qo'lyozma nusxasini qiyoslash orqali matnning keyingi ko'chirilish jarayonida yuz bergan o'zgarishlarni aniqlash, ayrim variantlarning kelib chiqishini tushuntirish va Navoiy matnining tarixiy shakllarini imkon qadar aniq tiklash mumkin.

Turkiya kutubxonalaridagi Navoiy qo'lyozmalarining ilmiy jihatdan aniqlanishida Agâh Sırrı Levend faoliyati alohida o'rin tutadi. A. Deniz Abikning ma'lumotiga ko'ra, Levend 1958-yilda Navoiyga oid 90 ta qo'lyozmani aniqlagan; keyingi izlanishlar natijasida esa bundan tashqari yana 30 dan ortiq qo'lyozma nusxalari aniqlangan [1,214-b.]. Bu raqamlarning o'ziyoq Turkiya kutubxonalarining Navoiy qo'lyozma merosini o'rganish uchun naqadar muhim manbaviy makon ekanini ko'rsatadi. Levend faoliyatining ahamiyati faqat qo'lyozmalar sonini aniqlash bilan belgilanmaydi. Uning tadqiqotlari Navoiy asarlarining Turkiyadagi mavjudligini tizimli ravishda ko'rib chiqish, ularni bibliografik jihatdan qayd etish va keyingi tadqiqotlar uchun ilmiy asos yaratish imkonini berdi. Shu sababli Levendning ishlari Turkiyada Navoiyshunoslikning qo'lyozma-matnshunoslik bosqichini yangi darajaga olib chiqqan tadqiqotlardan biri sifatida baholanishi mumkin [1, 216-b.].

Vahit Türkning Turkiyadagi Alisher Navoiy tadqiqotlariga bag'ishlangan bibliografik-tahliliy ishida ham Navoiy merosining Turkiyada uzoq tarix davomida o'rganilgani va bu tadqiqotlarda qo'lyozmalar, matn nashrlari, tarjimalar, til va adabiyot masalalariga alohida e'tibor qaratilgani ko'rsatiladi [2,403-407-b.]. Demak, qo'lyozmalarni aniqlash va tavsiflash jarayoni keyingi ilmiy tadqiqotlardan ajralgan holda emas, balki Turkiyada shakllangan keng qamrovli navoiyshunoslik an'anasining dastlabki va muhim bosqichlaridan biri sifatida qaralishi lozim. Qo'lyozmalar Navoiy ijodining Turkiyadagi qabul tarixini aniqlashda yana bir muhim imkoniyatni - kitobxonlik tarixini o'rganish imkoniyatini beradi. Qo'lyozma sahifalaridagi hoshiyaviy qaydlar, izohlar, ayrim so'zlarning sharhlanishi, egalik yozuvlari yoki boshqa matnlar bilan bir jildga joylashtirilishi ushbu asardan kimlar va qanday maqsadda foydalanganini aniqlashga yordam berishi mumkin. Ayniqsa, Chig'atoy tilini tushunishda qiyinchilik yuzaga kelgan hollarda ayrim qo'lyozmalarga izohlar kiritilishi yoki maxsus lug'aviy manbalardan foydalanilishi Navoiy asarlarining Anadolu kitobxoni tomonidan o'zlashtirilish jarayonini tushuntirish uchun muhim dalil bo'la oladi. Bu jarayonning mantiqiy davomi sifatida Navoiy asarlarining tilini tushuntirishga qaratilgan lug'atchilik an'anasi ham shakllangan. Turkiya adabiy muhitida Navoiy tilini anglash ehtiyoji natijasida "Abushqa" kabi lug'aviy manbalar yuzaga kelgani qayd etiladi. Mazkur lug'at Navoiy asarlaridagi Chig'atoycha birliklarni Anadolu kitobxoni uchun tushuntirish vazifasini bajargan muhim manba sifatida e'tiborga loyiqdir. Shu jihatdan qo'lyozma va lug'at an'analari bir-biridan ajratib emas, balki Navoiy asarlarini o'qish, tushunish va o'zlashtirishning o'zaro bog'liq shakllari sifatida o'rganish maqsadga muvofiqdir. Navoiy qo'lyozmalarining Turkiyadagi mavjudligi, ularning tavsiflanishi va keyinchalik ilmiy muomalaga kiritilishi o'zbek mumtoz adabiyoti matnshunosligi uchun ham katta ahamiyatga ega. Chunki qo'lyozma nusxalarini o'rganish orqali muallif matnining tarixiy tarqalish geografiyasi, asarning turli davrlarda

ko'chirilishi, ayrim nusxalarning o'zaro munosabati va matnning keyingi kitobxonlar tomonidan qabul qilinishi kabi masalalarni kompleks tarzda tadqiq etish mumkin. Bu esa Navoiy asarlarining faqat bibliografik ro'yxatini tuzishdan ko'ra, ularning matniy va tarixiy hayotini tiklashga imkon beradi. Nasriy asarlarning qo'lyozma tarixini aniqlash orqali ularning Turkiyada qachondan boshlab o'qilgani, qaysi asarlar ko'proq ko'chirilgani, tarjima va sharh jarayonlari bilan qanday aloqador bo'lgani hamda Navoiy nasrining Anadolu adabiy muhitida qanday funksiyani bajarganini aniqlash mumkin. Shu ma'noda Turkiya kutubxonalaridagi Navoiy qo'lyozmalarini **“matn - kitobxon - adabiy muhit”** uchligi asosida o'rganish samarali metodologik yondashuv bo'la oladi. Matn asarning mazmuniy va badiiy tuzilishini, kitobxonlik izlari uning qabul qilinishini, adabiy muhit esa mazkur asarning boshqa turkiy adabiyotlar bilan munosabatini ochib beradi. Bunday kompleks yondashuv Navoiy merosining Turkiyadagi mavjudligini faqat qo'lyozmalar soni bilan emas, balki ularning adabiy-funksional hayoti bilan baholash imkonini yaratadi. Turkiyadagi Navoiy qo'lyozmalarini o'rganishning yana bir muhim jihati shundaki, ular Sharqiy va G'arbiy turkiy adabiy an'analar o'rtasidagi uzviylikni moddiy jihatdan tasdiqlovchi manbalardir. Anadolu hududida saqlangan Chig'atoycha qo'lyozmalar Navoiy ijodining geografik chegaralari uning yashagan hududi bilan cheklanmaganini, aksincha, asarlarining Usmonli adabiy makonida ham faol muomalada bo'lganini ko'rsatadi. A.Deniz Abik Navoiy qo'lyozmalarining Istanbul va boshqa Anadolu kutubxonalarida uzoq davrdan buyon saqlanib kelayotganini ta'kidlaydi [1, 214-b.]. Bu tarixiy davomiylilik XX asrda Navoiyshunoslikning akademik yo'nalish sifatida shakllanishi bilan yangi bosqichga ko'tarildi. Levendning qo'lyozmalarni tizimli ravishda aniqlashi, keyingi tadqiqotchilarning yangi nusxalarni topishi va Turkiyada Navoiy asarlarining matni, tili hamda adabiy xususiyatlariga bag'ishlangan ilmiy tadqiqotlarning ko'payishi qo'lyozma fondlarining ilmiy salohiyatini yanada namoyon qildi [1, 216-b.; 2, 403-407-b.].

Xulosa qilib aytganda, Turkiya kutubxonalarida saqlanayotgan Alisher Navoiy asarlari qo'lyozmalari o'zbek mumtoz adabiyoti tarixini, xususan, Navoiy ijodining Turkiyadagi tarixiy-adabiy qabulini o'rganishda muhim birlamchi manbalar sirasiga kiradi. Ularning Istanbul va boshqa Anadolu shaharlaridagi kutubxonalarda tarqalganligi Navoiy merosining Usmonli adabiy muhitidagi keng geografik va madaniy muomalasini ko'rsatadi [1, 214-b.]. Qo'lyozmalarining Anadolu hududiga kirib kelishida Sharq va G'arb turkiy hududlari o'rtasidagi madaniy aloqalar, adabiy shaxslarning harakati hamda nufuzli tarixiy shaxslar orqali kitoblarning ko'chirilishi muhim rol o'ynagan. Ayniqsa, Badiuzzamon Mirzaning Istanbulga kitoblar bilan kelishi haqidagi ma'lumot Navoiy merosining Usmonli hududiga kirib borish tarixini konkret tarixiy voqea bilan bog'lash imkonini beradi [1, 214-b.]. Agâh Sırrı Levend tomonidan 1958-yilda 90 ta Navoiy qo'lyozmasining aniqlanishi va keyinchalik yana 30 dan ortiq nusxalarning topilishi Turkiya kutubxonalarining Navoiyshunoslik uchun nihoyatda katta manbaviy salohiyatga ega ekanini ko'rsatadi [1, 214-b.]. Keyingi tadqiqotlarda ushbu qo'lyozmalarni nafaqat bibliografik jihatdan qayd etish, balki ularning matniy tarkibi, ko'chirilish tarixi, kitobxonlik izlari va Navoiy nasriy asarlarining

Turkiyadagi qabul jarayoni bilan bog'liq jihatlarini kompleks tadqiq etish muhim ilmiy vazifa hisoblanadi.

Shunday qilib, Turkiya kutubxonalaridagi Navoiy qo'lyozmalarini o'rganish o'zbek mumtoz adabiyoti manbashunosligi, matnshunosligi va Navoiy nasriy merosining Turkiyadagi tarixiy qabulini tadqiq etish uchun mustahkam ilmiy asos yaratadi. Mazkur qo'lyozmalarni tizimli kataloglashtirish, asarlar kesimida tasniflash va mavjud nusxalarni qiyosiy-matniy jihatdan o'rganish kelgusida Navoiy asarlarining Turkiyadagi o'rganilish tarixiga oid yangi ilmiy xulosalar chiqarish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abik, A. Deniz. Türkiye'de Nevâyî araştırmaları ve Türkiye kütüphanelerindeki Nevâyî eserleri yazmaları // Tarihselden Moderne Özbekistan: Timur Dönemi ve Sonrası Kaynak Araştırmaları Sempozyumu. - B. 214-216.
2. Türk, V. Türkiye'de Ali Şir Nevâyî Çalışmaları // Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi. - 2021. - №52. - B. 403-442. DOI: 10.24155/tdk.2021.190. [Rasmiy maqola sahifasi](#)

